

Várda és társai^{*}

HOFFMANN István

Debreceni Egyetem
hoffmann.istvan@arts.unideb.hu

A *Várda* nevek keletkezésének megvilágítására kézenfekvő módon elsőként a magyar névkutatás talán legkiválóbb kézikönyvében, a *Földrajzi nevek etimológiai szótárában* kereshetünk magyarázatot. Lássuk, mit ír erről Kiss Lajos a *Kisvárda* szócikkében! Ennek a kiválasztását az indokolja, hogy köszöntő írásom létrejöttét – a köszöntött személytől nem éppen független módon – ennek a névnek a körüljárása inspirálta. A szócikk az alábbi információkat tartalmazza: „**Kisvárda** ’város Szabolcs-Szatmár megyében’ [1393: *Kysuarda*: Csánki 1: 507, de l. 1271/1323: *Varad*: SzabSzatm. 63 és 1272–90: *Warda*: uo. is]. A *Várda* hn. a 3. személyű birtokos személyraggal ellátott *Várada* [1272–90: in *Waradam*: SzabSzatm. 63] alakból keletkezett a két nyílt szótagos hangtörvény érvényesülésével. A főleg hn.-ként alkalmazott *várada*-nak (<: *vár* fn.) ’udvarhely; kis erősség, kis vár’ az értelme. Ld. 1238/1346: *Varda* szn. (ÁÚO. 7: 63) is. A *Kis*-előtag a *Nagyvárada*-tól való megkülönböztetésre szolgált. (Csánki 1: 507; Kertész: Nyr. 67: 117; Melich: Pais-Eml. 155; SzabSzatm. 63; Györffy: IstvKir. 103.) – Vö. **Nagyvárada, Ráksa, Várda**” (FNESz.).

A szótári tömörség feloldását, az egyes jelenségek bővebb kifejtését remélhetjük az itt említett szakirodalmi előzmények áttekintésétől. Legrészletezőbben Melich János írt a névről A *-da*, *-de* képzőről cím alatt, összekapcsolva azt a nyelvújítók *várda* ’Citadelle, Fort, Kastell; Klausé’ szavával (1956: 155). Ebben a *Várda* és a *Várada* helyneveket együtt említve megállapítja, hogy „azt azonban jeleseink mindig tudták, hogy Nagy-*Várada* és Kis-*Várda* azonos eredetűek” (uo.). Úgy véli, hogy „a *Várda* helységnév alakjának

* Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

magyarázatát helyes irányba Kertész Manó terelte”, aki „a [Horger-féle] két nyílt szótagos hangtörvény” érvényesülését állapította meg a név hangalakjának változását illetően (i. m. 157). Melich ír elsőként arról, hogy a *Várda* névben „a szóvégi *-a* birtokos személyrag”, e toldaléknak a névbeli funkcióját azonban nem világítja meg (i. m. 158). Írásának záró részében a *Kisvárda* jelzőjének szerepét a *(Nagy)Várad* névvel való tudatos, „hogy úgy mondjam: hivatalos úton történő” szembeállításban látja (uo.). A *várda* közszót Melich nyelvújításkori hadtudományi szakszónak tartja, amelyet a „tudatosan formált, alakított, tehát koholt” *-da* képzővel alkottak meg. Ennek igazolására 19. századi szótárakból idéz meggyőző példákat (i. m. 155).

Mindezek fényében különösen meglepő az, amit Györffy György e szónak a régi magyar nyelvbeli szerepéről mond: „Az udvarhelyeknek volt finn-ugor eredetű magyar neve is: *lak*; az egykor Komáromot birtokló Ketel vezér nyári szállását a Bakonyban pl. *Ketellak*ának nevezték (1086), és az Árpád-korban *Széplak* néven neveztek számos magánnagybirtok-központot. Ezt a megnevezést azonban fejedelmi szinten kiszorította a *vár* szóval rokon, ill. rokonértelmű *várad*, ahogy pl. Géza egyik baranyai udvarhelyét nevezték. Az etelközi magyar–szláv érintkezés korában hatolt nyelvünkbe a szláv *dvor*, magyar *udvar* szó, s ez a Közép-Kelet-Európában elterjedt műveltség szó kiszorította a régebbi elnevezéseket” (1983: 103).

Emellett figyelemre méltó az is, amit Mező András ír a *várad* szóról, aki szerint a *Kisvárda* „településnév kialakulásának és fejlődésének kimerítő tárgyalását Melich János [...] végezte el”, ugyanakkor összegzésképpen azt állapítja meg, hogy a „név végső soron a *vár* közszó *-d* képzős alakjának továbbképzett [sic!] alakját tartalmazza” (Mező – Németh 1972: 63–64).

A fentiek alapján úgy gondolom, hogy a *Várda* ügyében az alábbi néhány fontos kérdés vár tisztázásra:

1. Létezett-e *várda* közszó a korai ómagyar korban, amelyből e nevek származtathatók?
2. Mi a funkciója a név végén álló *-a* elemnek: képző vagy birtokos személyjel (személyrag), s ha ez utóbbi, mivel magyarázható a névhez való kapcsolódása?
3. Mi a szerepe a névben a *-d* képzőnek?
4. Ez a képző a *vár* szónak miért a mássalhangzóra végződő (csonka) tövéhez kapcsolódik a mai névformákban?
5. Melyek azok a további helynevek, amelyek a *vár* főnévből képző alkalmazásával jöttek létre?

6. Kapcsolatba hozható-e a *Várda* helynév egy ugyanilyen alakú régi személynévvel?
7. Mire utal *Kisvárda* nevének jelzői szerepű névrésze?

A fenti kérdésekre adandó válaszokat és az ide vonható nevek történetével kapcsolatos ismereteket – Melich közelítésmódját ma is időszerűnek tartva – „csak a rájuk vonatkozó nyelvtörténeti adatok világánál lehet helyesen látni” (1956: 156). Az adatok terén ma jóval előnyösebb helyzetben vagyunk, mint neves elődeink voltak: az ide vonható bőséges adatmennyiség teljes körű közlésétől azonban jelen írás terjedelmi korlátai miatt kénytelen vagyok eltekinteni. Ezek előfordulásának gyakoriságbeli különbségeire azonban feltétlenül figyelemmel leszek.

Ami a fenti kérdések közül az elsőre adható választ illeti, azt állapíthatjuk meg, hogy *várad* köznevet a régiségből nem tudunk adatolni. Tartalmaz ugyan ilyen szócikket a *Magyar nyelvtörténeti szótár* (NySz.) és a *Magyar oklevél-szótár* (OkLSz.) is, de az ott felsorolt adatok között csak jól azonosítható tulajdonnévi említéseket, konkrét helyek megnevezéseit találjuk. Nem közölnek ilyen szót korai szójegyzégeink, szótáraink sem, pedig ezekben a *vár* mellett ott találjuk a belőle képzett *város* és *váracska* főnevet is (RMGL.).

A *várad* szó meglétének feltételezése és jelentésének értelmezése összefügg a *Várad* nevekben található *-d* képző szerepének a megítélésével. Ebben is – látenszen ugyan – egyöntetűség mutatkozik a szakirodalomban, amelyet a FNESz. fentebb idézett megfogalmazása híven tükröz: „A főleg hn.-ként alkalmazott *várad*-nak (<: vár fn.) ’udvarhely; kis erősség, kis vár’ az értelme.” A jelentésmegadás nyilvánvalóan arra utal, hogy a *-d* kicsinyítő képzői szerepben állhat e szóban. Ezt a feltevést erősíteni látszik az a körülmény, hogy a korai ómagyar korban a képzőnek ezt a szerepét minden kétséget kizáróan ki tudjuk mutatni (vö. Szegfü 1991: 242). Közismert azonban, hogy a *-d* képző ez idő tájt névszóképzőként többféle szerepben is állhatott: helynévképzőként való használatáról (ehhez lásd Szegfü 1991: 253–254) a magyar helynévképzést monografikusan feldolgozó Bényei Ágnes azt mondja, hogy ez „a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk” (2012: 69), amely igen sokféle szemantikai körbe tartozó névszóval alkotott helyneveket. A *-d* helynévképzői szerepe mellett szól az is, hogy a *vár* lexéma ezzel alkotott formáit csakis helynevekből ismerjük.

Bizonyára erre utal Rácz Anita is, aki a bihari *Várad*, a mai *Nagyvárad* nevét tárgyalva névrendszertani érvekre hivatkozva teszi le a voksát a korábbi kicsinyítő képzőként való értelmezéssel szemben a helynévképzői szerep mellett (2022: 314). Szótárában a település bőséges adatsorát a 16. századig

menően mutatja be: ezek között csakis a *Várad*-nak megfelelő, különböző írásmódú alakokat találunk, noha ezek nagy része – a jelentős települések esetében a kor oklevelezési gyakorlatának megfelelően – latinosított formában áll. *Váradot* I. László király alapította azt követően, hogy a vármegye központjául szolgáló Bihar várát a kunok feldúlták. A település első említései későbbi krónikákból, (hamis) oklevelekből valók a 11. század végére visszautalóan. A vármegye központjának és püspöki székhelynek szánt *Várad vára* kicsi éppen nem lehetett: a régészeti feltárások során 160 m átmérőjű, mintegy 600 m kerületű, kör alakú földvárat rekonstruáltak a ma is meglévő vár helyén (KMTL. 480).

Az Árpád-korban nem lehetett jelentéktelen hely a Garam mentén, Bars megyében fekvő *Várad* sem, amelyet Anonymus említ elsőként művében két helyen is: [1200 k.]: *Uarod ~ Warod* (Gy. 1: 483). Középkori adatai között csakis a *Várad* névforma különböző írásváltozatai szerepelnek (adatsorát lásd Tóth 2001: 246), ma *Barsvárad* a neve. Régészeti rekonstrukció alapján földvárának eredeti területét 6–8 hektárra teszik (KMTL. 711).

Várad nevű települést ismerünk az egykori Bodrog vármegyében is, amelyet azonban csak egyetlen alkalommal említenek a források: 1198 P./ Pp. Reg.: *Warod* (Gy. 1: 732). Helyét későbbi dülőnevek alapján Dusnok és Érsekcsanád környékére lokalizálhatjuk.

A Nógrád megyében Szécsény mellett délkeletre fekvő *Várad* falut a 13. század végétől említik: 1281/1298: *Warad* (Gy. 4: 316), a továbbiakban is mindig ilyen alakú névadatokkal. Ma a *Várad-domb* helynév őrzi az emlékét.

A Pilis megyei *Várad* (1345: *Warad*, Gy. 4: 704) a római Cirpi erőd helyén létesült, neve külterületi lakott hely megnevezéseként maradt fenn.

Az egykori Somogy, ma Baranya megyéhez tartozó, ma is *Várad*-nak nevezett település első adatát a pápai tizedjegyzékből ismerjük: 1332–7/Pp. Reg.: *Vorad* (Ortvay 1891–1892: 307), más névváltozatban később sem fordul elő.

A Borsod megyei *Várad* a ma is álló Éleskő vára alatt fekvő települést, a későbbi Szilvásváradot jelölte (KMTL. 185, 644). A várat a 13–14. század fordulóján emelték, a falut a pápai tizedjegyzék említi először: 1332–5/Pp. Reg.: *Worad*, *Warad* formában, de feltűnik a névnek egy *Warada* változata is (Gy. 1: 814).

A Baranya vármegyei *Várad*-on, a mai Pécsvárad-on 1015-ben I. István király monostort alapított, amely ezt követően az Árpád-kor egyik fontos egyházi központjává vált. Ebből adódóan nevét a források nagy többséggel latinizált formában említik, ám ezek mind a magyar *Várad* formából alakultak. Első hiteles oklevélből való magyar nyelvű említése a 13. század elejéről

származik: 1225 P./1327: *Warad* (Gy. 1: 363). Erre az időszakra teszik az apátság várszerű megerősítését is (KMTL. 539).

Ugyancsak jelentős monostoros hely volt a Bács vármegyében, a Duna mellett fekvő *Várad*, amelyet olykor a másik parton lévő Szerém vármegyéhez tartozónak mondanak. Adatai között jelentős számban szerepelnek latinizált formák, első eredeti forrásból való magyar nyelvű említését a 13. század elejéről ismerjük: 1223: *Varod* (Gy. 1: 230). Csaknem ezzel egyidőben feltűnik azonban a ma is használt *Pétervárad* formában is: 1237//1385: *Peturwarod* arra utalóan, hogy – a Gertrud királynét meggyilkoló – Gurwey fia Péter (*Petur*) birtoka volt. A birtokos jelzős szerkezetű név hamarosan szerepel aztán jelölt szerkezetként is, *Pétervárada* formában: 1267: *Peturuarada* (i. h.).

E megnevezés a két névrészből álló településnevek típusába tartozik, amely az egyrészes nevekéhez képest később vált gyakoribbá a magyar településnevek körében (vö. Hoffmann – Rácz – Tóth 2018: 371–380). E típus egyik jellegzetes csoportját képezik azok a nevek – mint a *Pétervárad(a)* is, amelyek egy meglévő helynévhez kapcsolódó személynévi előtaggal váltak két-részeszé. Ezek gyakran településosztódások következtében jöttek létre, más-kor inkább csak a birtokos személyére való utalás vagy a más azonos nevű településtől való elkülönítés szándéka volt a névváltozás oka (Tóth 2017: 174–181). Ez utóbbi motívumok említhetők *Pétervárad(a)* esetében is hozzátéve, hogy noha az ilyen típusú névszerkezeti változás többnyire jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű neveket eredményezett, gyakori az utótagon a harmadik személyű birtokos személyjellel való jelöltség is, mint például a *Kelemenesyékje*, *Majspályija*, *Pabarbaksája* stb. nevek esetében (i. h.).

E névtípus széleskörű elterjedése és a fenti konkrét példa alapján határozottan állíthatjuk tehát, hogy a *Pétervárad(a)* típusú nevekben a *-d* képző után álló *-a* a birtoklás kifejezését szolgáló személyjel.

Kétrészes névformát a fentebb említett baranyai Várad adatai között is találunk: a 14. század elejétől ugyanis gyakran *Pécsvárad* néven szerepel: 1316: *Pechwarad* (Gy. 1: 363), kezdetben többnyire latinizált formákban. Itt a *Pécs* előtag az akkorra már Váradnál jelentősebbé váló püspöki székhely neveként az ahhoz való közeli fekvésre utalhat, de összefügghet akár Várad *Újpécs*-nek nevezett városrészének megnevezésével is: 1258/1259: *Novo Pech*. Az egyetlen jelölt birtokos jelzős szerkezetben feltűnő kétrészes *Pécsváradja* helynévadat: 1332: *Pechwaradia* (i. h.) jelöltsége esetleg éppen ez utóbbival kapcsolatos ('pécsiek Váradja' értelemmel), de a toldalékos forma analógiás úton is létrejöhetett.

*Kisvárd*a nevének leggazdagabb adatsorát Németh Péter állította össze, ez a 13. század végén a fentiekhez hasonló *Várad* formával indul: 1271/1284: *Warad* (2023: 425). Lényegében ezzel egyidőben feltűnnek azonban *Várada* és *Várda* alakváltozatok is: [1285 e.]: in *Warada* ~ de *Warda*, amelyek egymással váltakozva szerepelnek a forrásokban. *Várad* formák azonban csak a 13. században fordulnak elő, a későbbiekben már csakis a birtokos személyjeles formák jelennek meg (uo.). Ezek bizonyára egy a *Pétervárad(a)* típusú, leginkább személynévi előtagot tartalmazó, feltételezhetően a 13. században meglévő kétrészes névformából önállósulhattak, azt azonban némi keserűséggel nyugtázhadjuk csupán, hogy ilyen adatok nem maradtak ránk a régiségből. Elképzelhető, de kisebb a valószínűsége annak, hogy ilyen forma nem is létezett, hanem a fentebb már említett analógia révén kapcsolódott a *Várad* névhez a birtokos személyjel. A 14. század közepéig előforduló mintegy félszáz adatnak csaknem a kétharmad része három szótagos *Várada* alakú, ami talán ezek korabeli nagyobb gyakoriságára is utal.

Ahogy az azt Kertész majd egy évszázaddal ezelőtt megállapította (lásd fentebb), e hangsor második magánhangzója a kétnyíltszótagos tendencia működésének hatására tűnt el a névből (ehhez lásd még Kiss 1995: 6). Ezt a hangtörténeti folyamatot legalaposabban – a forrásadottságokból következően főképpen helynévi adatokra támaszkodva – Katona Csilla dolgozta fel (2020). A változás működésének időbeli határait a korábbi felfogásokhoz képest igencsak kibővítette: felteszi, hogy az ősmagyar kortól a mai nyelvhasználatig hatóan jelen van nyelvünkben (i. m. 81). Az itt vizsgált név esetében még a 15. századtól megjelenő jelzős formákban is megmutatkozik ez a kettősség: 1413: *Kyswarada*, [1435]: *Kisvarda* (Németh 2023: 426).

A *Várda* településnevekből a kései őmagyar korban *-i* képzővel családnevek is alakultak, s közöttük *Várdai* és *Várdi* formák is találhatók. A szabolcsi Várda környékén például 1560: *Warday*, *Wardj*, *Vardi* (N. Fodor 2002: 48) családnevek szerepelnek. A *Régi magyar családnevek szótára* is említi mindkét névváltozatot, noha közülük a *Várdai*-ra jóval több példát hoz. Az, hogy a szóvégi *-a* az *-i* képző előtt kiesik, nem ritka a helynevekben, és különösen gyakori abban az esetben, ha ez a hangelem birtokos személyjelként van jelen a név hangsorában (vö. Bíró 1999: 53–55). Megemlítendő, hogy *(Kis)várda* *-i* képzős melléknévi alakját ma is használják a környéken *(kis)várdi* formában is.

Várda neveket a nyelvterület más részein is ismerünk.

A Somogy megyei *Várda* – amely ma is ezt a nevet viseli – első adata ugyancsak a 13. század végéről való: 1284: *Varda* (Cs. 2: 655), néhány további középkori említése ugyanilyen formájú.

Ugyancsak *Várda* alakban tűnik fel ugyanebben az időben az erdélyi Fehér megyében egy település: [1290—95]: *Warda*, amely emellett *Várada* formában is szerepel a korai ómagyar korban: 1231: *Warada* (Gy. 2: 190). Azt, hogy ebben a névben a névhasználók birtokos személyjelként azonosították a szóvégi *-a*-t, az is jelzi, hogy később *Váradja* formában, illetve ennek hangtani változatával szerepel, pl. 1808: *Váradgya vel Váradja* (Maros-alsó) (Lipszky, Rep., vö. FNESz. Alsómarosváradja). A személyjelnek ez az újabb, *j*-vel bővült formája már a 14. században megjelenik a névben: 1346: *Waradia* (FNESz.).

A Székelyföldön levő *Várad* (1332–7: *Várad*) később *Sóvárada*-ként szerepel (1648: *Sóvárada*), de vannak *Sóvárada* (1567: *Sowaragya*, FNESz. *Sóvárada*) előfordulásai is.

A Bánság területén levő *Váradia* település ugyancsak *Váradja* alakú volt egykor (1390: *Waradia*, FNESz.), ám a román nyelvbe átkerülve, majd onnan a magyarba visszakölcsönözve elveszítette etimológiai áttetszőségét mind a szótő, mind a személyrag tekintetében.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy jó néhány olyan középkori települést ismerünk, amelynek neve *Várad* formában jött létre (s aztán egy részük *Várad(j)a* és *Várda* alakúvá vált). Ebből pedig esetleg arra is következtethetnénk, hogy valóban egy létező közszó állhatott mögöttük. A névmintáknak a névrendszerre gyakorolt hatása következtében azonban távolról sem ritka az sem, hogy valamely közszóból helynévképzés révén a nyelvterület különböző részein nagy számban jönnek létre azonos alakú nevek. Szemléletesen mutatja ezt a jelenséget például a népnévi alapszóból helynévképzővel alkotott nevek népes csoportja (vö. Rácz 2016: 111).

A *Várad* nevek képzővel való alakulásmódját bizonyítja közvetetten az is, hogy a *vár* szóból más helynévképzők felhasználásával is alkottak településneveket.

Az *-i* helynévképzővel jött létre a Bereg vármegyei *Vári* neve: [1320 k.]: *Vary* (Gy. 1: 550). Az egykori Záránd vármegyei, ma Gyula városához tartozó *Vári* a 13. század elejétől adatolható: 1230: *Wary* (Cs. 1: 748). Itt említendő *Vasvári* neve is, amely a falu templomos voltára utaló *Egyházas*-előtaggal tűnik fel (ma *Nyírvasvári* a neve): 1318: *Eghazaswosuari* (Mező –

Németh 1972: 96), noha a névben szereplő *vas* névelem funkciója megítélés szerint még tisztázásra vár (vö. FNESz.).

A lengyel határon lévő, Sáros vármegyei *Váradka* nevét is ide kapcsolhatjuk: 1467: *Warathka*, 1470: *Waradka* (Nógrády 2022: 598) mint a *Várad* névnek a *-ka* helynévképzővel alakult formáját. (A szóbelseji *-t*-t mutató formák a *-d* szabályos zöngétlen ejtését tükrözik az utána álló *k* hatására.) A *-ka/-ke* képzővel alkotott helynevek a nyelvterület különböző részein megtalálhatók, de különösen az északkeleti térségben gyakoriak. A forrásokban a 15. században szaporodnak fel, és nem ritkán meglévő helynévhez kapcsolódva alkotnak újabb, másodlagos alakulású névformát (Bényei 2012: 112–115). Kiss Lajos a feltételezett *várad* köznév kicsinyítő képzős alakját látja benne, de felveti egy halfogó eszköz szláv nevéből való származtatását is (FNESz.). Nógrády viszont úgy véli, hogy „a településnév az Árpád-korban vámszedés céljából itt felállított egykori kapu emlékét őrzi”, és „a szláv *kis kapu* (malé vrata) jelentésű Varatka > Vratka közszórá megy vissza” (2022: 599).

A délvidéki Valkó vármegyében Csánki említ egy *Váradka* nevű települést, amelynek a fentebbiéhez hasonló adatai vannak: 1460: *Warathka*, 1472: *Waradka*. Ezt talán azonosnak vagy közelinek mondja egy *Várad* nevű településsel: 1279: *Warad* (Cs. 2: 360). E településnév adatai nagyban valószínűsítik, hogy a sárosi *Váradka* ugyancsak a magyarból származtatható.

A szlavóniai *Varasd* a nevét viselő várispánság, majd vármegye központja volt: 1209: *Warasd* (ComVar. 168). Nevét Kiss Lajos „a m. R. *váras* ’város’ *-d* kicsinyítő képzős származéká”-nak mondja (FNESz.). Több okból is nagyobb valószínűséggel tarthatjuk azonban a *vár* közvetlen származékának, amelyből az *-sd* képzőbokkal hozták létre a település nevét. Ezt támasztja alá egyrészt az a körülmény, hogy *város* szavunk főnévként való rögzülése éppen ez idő tájt zajlik, másfelől pedig bizonyíthatja a *-sd* aktív névalkotó szerepe is. A képzőbokok persze eleve úgy alakult ki, hogy többnyire képzői szerepben álló *-s* végű szavakhoz kapcsolódott hozzá a *-d* helynévképző, így az egyes esetekben nehéz megítélni a névalkotás folyamatát (Bényei 2012: 101–103). A legnyomósabb érv a *-sd* képzőbokoként való értelmezése mellett talán az lehet, hogy a *vár* többeli magánhangzója a *Varasd* nevekben rövid *a* formájában szerepel, ami nem lenne magyarázható abban az esetben, ha e neveket közvetlenül a *város* szóból származtatnánk.

A baranyai *Varasd*, a későbbi *Apátvarasd* első adatában a *-sd* képző *-st* változatát látjuk megjeleníteni: +1015//1403/Pp. Reg.: *Vorost*, +1015//15. sz.: *WorUSD* (Gy. 1: 402). A közeli, Tolna vármegyei *Varasd*: 1193: *Worost*, 1406: *Warasd* (Cs. 3: 412) ugyanilyen formákban tűnik fel. A Bodrog vár-

megyei *Varasd*-nak pedig csupán egyetlen adatát ismerjük: 1425: *Warasd* (Cs. 2: 212). A Krassó vármegyei *Varasd*: 1323: *Worosd*, később 1331: *Worod* formában is szerepel (Gy. 3: 498), ezt Györffy *Worosd* formára javítja, de megítélésem szerint elképzelhető az is, hogy itt a *Várad* névváltozattal számolhatunk. A helynevek esetében nem ritka ugyanis, hogy azonos többől többféle képzővel vagy ezek cseréjével is létrejöhet egy-egy település megnevezése (vö. Tóth 2008: 132).

Az áttekintés (viszonylagos) teljessége érdekében e helyütt kellene megvitatni azokat a neveket is, amelyek a *vár* -s képzős származékaként jöttek létre. A *vár* aktív névalkotó szerepét mutatja, hogy a *váras* ~ *város* származéka mind melléknévként jelzői szerepben, mind főnévi értelemben szerepel régi helyneveinkben, és emellett korán kialakult a *város* közsői funkciója is. Az ide tartozó nyelvi elemek adatbősége, a hozzájuk kötődő nyelvi változások sokszínűségének bemutatása azonban az itteni lehetőségeknél jóval nagyobb teret kívánna meg, így ettől kénytelen vagyok eltekinteni.

Vizsgálatot igényel még a fentebb feltett kérdések közül az, hogy *Kisvárd*a nevének jelzői szerepű névrésze milyen másik névvel, nevekkel állítja szembe e településnevet. Az aligha lehet kérdéses, hogy – amint azt Kiss Lajos Melich véleményére támaszkodva megfogalmazta – „A *Kis-előtag* a *Nagyvárad*-tól való megkülönböztetésre szolgált.” (FNESz.). E megállapítás részleteit is meg kell azonban vizsgálnunk. Amint azt fentebb láthattuk, a szabolcsi *Várda* jelzős formában csak a 15. század elején tűnik fel, akkor, amikor már *Várada* ~ *Várda* formában volt használatos. Az elkülönítésre pedig sokkal inkább akkor lehetett szükség, amikor e település neve is még *Várad* alakú volt. Ennek alapján feltehető, hogy a *kis* előtag megjelenése a 13. századig nyúlhat vissza. Azt pedig, hogy túlnyomó részt jelző nélkül szerepel a forrásokban, a helyi nyelvhasználat magyarázza: a környékbeliek többnyire ma is egyszerűen *Várda*-ként említik a település nevét. Melich az elkülönítésben hivatalos szándékot lát megnyilvánulni (lásd fentebb), ezt ma inkább úgy magyaráznánk, hogy az oklevélbeli hivatali nyelvhasználat a közbeszédnél jobban igényelte az azonos nevű települések megkülönböztetését.

Tanúi lehetünk ennek a Kisvárdánál is jelentősebb bihari *Várad* esetében is, amelyet előbb *Biharvárad*-ként említenek: 1322/1323: *Byhor Waradino* (Gy. 1: 683), félig latinizált formában. A *Nagyvárad* csak később kerül elő, ugyancsak latinra fordítva: 1348: *Waradiensis maioris* (Mező 2003: 444), majd aztán magyarul is: 1570: *Nagy-Varadi* (Melich 1956: 159).

Ki kell térnünk még a *Várda* helyneveknek az ugyanilyen személynévvel való kapcsolatára is. A Földrajzi nevek etimológiai szótárának fentebb

idézett utalása azt sugallja ugyanis, hogy a személynév is lehetett esetleg a helynév alapja. Valóban ismerjük e szónak néhány személynévi említését is az Árpád-korból, pl. 1238: *Varda* (ÁSz.), ezek azonban aligha jöhetnek szóba a számos *Várda* településnév névadójául. Sokkal inkább arról van szó, hogy a régiségben egyes személyek mindenféle képzőmorféma alkalmazása nélkül is viselhették települések megnevezését például származási vagy lakóhelyük neve alapján (Tóth 2016: 148–155). E névtípusban néhány *Várad* személynév is feltűnik a régiségben, pl. 1237–1240: *Varad* (ÁSz.).

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az ősmagyar korban a magyarba került iráni jövevényszó, a *vár* (TESz., ÚESz.) az ómagyar korban aktív szerepet játszott a helynevek alkotásában. Az összetett, kétrészes nevekben való feltűnő gyakorisága mellett helynévképzőkkel is többféle helynévben szerepel: legnagyobb számban *-d* képzővel összekapcsolódva, de *-i* és *-sd* is járult hozzá. A *Várad* nevek egy része – nagyrészt bizonyára személynévi előtaggal állva – kétrészes, birtokos jelzős szerkezetű névként is használatban volt, amelyek helynévi alaptagjához az *-a/-ja* egyes szám 3. személyű birtokos személyjel is hozzákapcsolódhatott. Ezek jelző nélküli formában is használatban maradhattak, leginkább hangtanilag módosult formában: a *Várda* alak a kétnyíltszótagos tendencia hatásának eredményeképpen jött létre. A fenti névalkotási folyamatokat még pontosabban megvilágíthatja a *vár* *-s* képzős *váras* ~ *város* formáinak a fentiekhez hasonló, tüzetes vizsgálata.

Irodalom

- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÉNYEI ÁGNES 2012: Helynévképzés a magyarban. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÍRÓ FERENC 1999: Helyneveink töváltozatai a régi magyar családnevekben. Magyar Nyelvjárások 36: 47–58.
- ComVar. = HELLER, GEORG: Comitatus Varasdiensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 8. München, 1977.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest, 1890–1913.
- FNESz. = KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- N. FODOR JÁNOS 2002: A Tiszakönyök családnevei 1560-ból. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983: István király és műve. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018: Régi magyar helynévadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KATONA CSILLA 2020: Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1995: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Nyelvtudományi Értekezések 139. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY JÁNOS, Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium. 1808.
- MELICH JÁNOS 1956: A *-da*, *-de* képzőről. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest. 156–160.
- MEZŐ ANDRÁS 2003: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER 1972: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2023: A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései. Nyíregyháza.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022: Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Budapest, 1890–1893.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR 1891–1892: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Budapest.
- RÁCZ ANITA 2016: Etnonimák a régi magyar településnevekben. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2022: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Második, javított és bővített kiadás. Partium Kiadó, Nagyvárad.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- RMGl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991: A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.

- TESz. = BENKŐ LORÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976. 4. Mutató. 1984.
- TÓTH VALÉRIA 2001: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008: Településnevek változástudományja. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2016: Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. A Magyar Névtudományi Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017: Személynévi helynévadás az ómagyar korban. A Magyar Névtudományi Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY (főszerk.): Új magyar etimológiai szótár. <https://uesz.nytud.hu/index.html>.

*

***Várda* and others**

This study examines the history of the origins and changes in the names of settlements containing the element *Várda*. The name was created as a place name derivative of the noun *vár* 'castle' with the suffix *-d* and had originally the form *Várad*. There are many similar place names in Hungarian speaking areas, some of which have been extended with the prefix designating the owner of the settlement, as well as the 3rd person possessive suffix *-a*. These names acquired their present form through a phonetic change. The above process is examined in the study together with other place name derivatives (*-i*, *-sd*, *-ka*) of the noun *vár*.

Keywords: *old Hungarian place naming, place names*

ISTVÁN HOFFMANN